

Ivo Maroević

Napetost centar - necentar*

povijesna uvjetovanost i stvaralački odrazi

1. Umjesto uvoda

Poziv na sudjelovanje u radu savjetovanja* o arhitekturi, s temom o arhitekturi izvan centra, zatekao me je nespremna odgovoriti na pitanje što se zapravo od mene očekuje. Tema je očito zamišljena da analitičkom metodom potakne razmišljanje o sadašnjem arhitektonskom trenutku, iako je pitanje centra i arhitekture izvan centra danas ponajmanje relevantno, jer su načini i sustavi komuniciranja, kao i dostupnost svakom dijelu zemaljske kugle, tako razvijeni da je ekonomska moć jedino ograničenije u komunikaciji. Ta nije tako davno kako je slavni Marshall Mc Luhan izrekao tvrdnju o svijetu kao o velikom selu. Problem se dakle prenosi na duhovni plan, jer je jasno da nije riječ o geografskim, već o kreativnim centrima, a tada bez sagledavanja stanovitih povijesnih iskustava, naši sudovi neće biti relevantni. Stoga opredjeljenje da se kritički krene prema

**Ovo je integralni tekst predavanja što ga je autor održao pod istim naslovom na Međunarodnom seminaru "Arhitektura izvan centra" u Piranu od 18. do 20.11.1988.*

utvrđivanju relacija između centra i onoga što centar nije, a tek tada da se vidi kakve odraze ta relacija ima na prostornom planu, ne znači bježanje iz suvremenosti u prošlost i teoriju, već pokušaj da se problem razjasni do krajnjih granica.

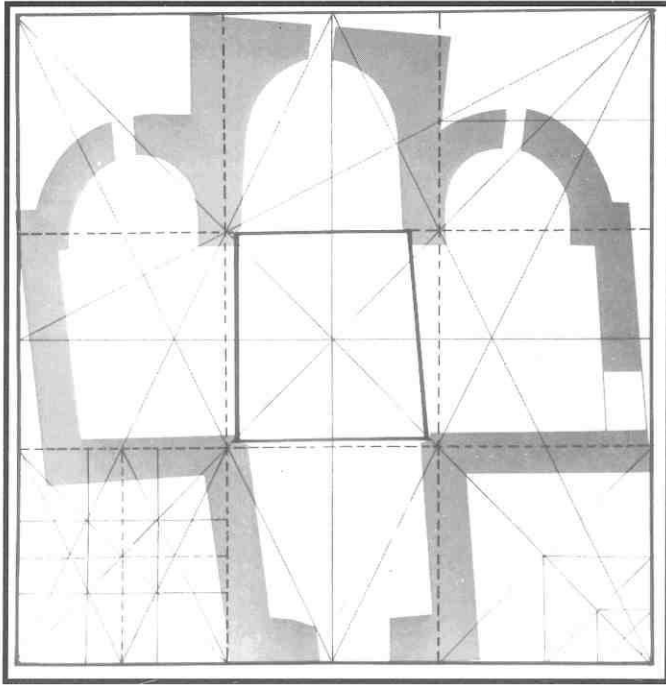
Na žalost nemam dovoljno adekvatnih ilustracija, pa će tek eventualno publiciranje ovoga rada biti opremljeno vizuelnim materijalom, bez kojega je dosta teško slijediti misao, posebno onu koja se bavi idejama opredmećenim u prostoru.

2. Određenje centra i necentra

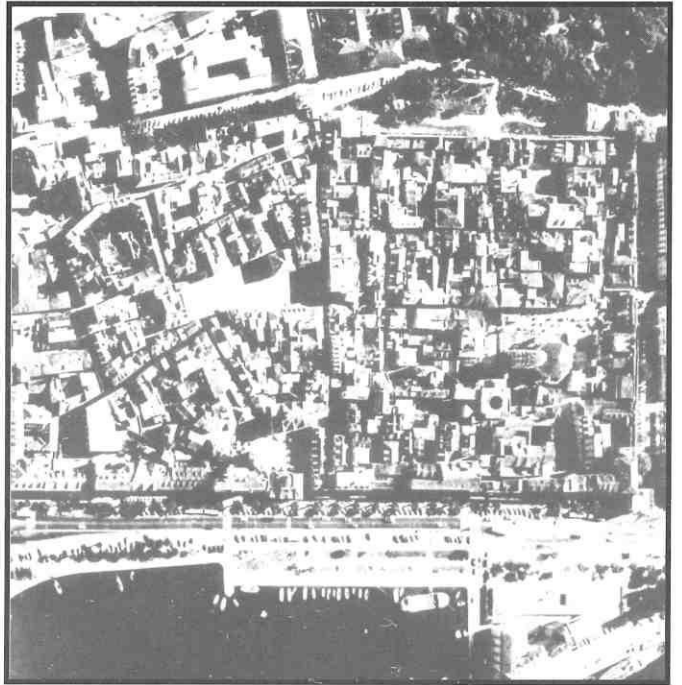
Pokušamo li odrediti značenje centra u arhitekturi, tada bismo se logikom stvari morali zapitati što uopće znači centar, da bismo to saznanje mogli aplicirati na probleme arhitekture. Objašnjenja su raznolika, a sva se svode na to da je to središnja točka nekog lika, tijela ili strukture u matematičkom ili fizikalnom smislu, krupno naselje ili veliki grad u geografsko-prostornom, središte grada ili naselja u urbanističkom, središte jakih snaga u znanstvenom, gospodarskom ili vojnom smislu, najviša državna ili politička ustanova u političkom i pravnom smislu. Ideja centra

2. Nin, crkva sv. Križa (oko 800.g.), tlocrt (iz knjige M. Pejaković: Broj iz svijetlosti, Zagreb, 1975.)

21

3. Split, povijesna jezgra s Dioklecijanovom palačom, pogled iz zraka (iz knjige T. Marasovića: Dioklecijanova palača)

možda je najizraženija kod kruga ili kugle, gdje je ta točka jednako udaljena od svih točaka kružnice ili površine kugle (6. B. Klaić, 202). Sama usporedba s krugom ili kuglom implicira određenu rotaciju oko centra u jednoj ili više razina i time uvodi u razmatranje djelovanje privlačnih (centripetalnih) sila i onih koje djeluju u suprotnom pravcu (centrifugalnih), šireći djelovanje iz centra prema rubovima.

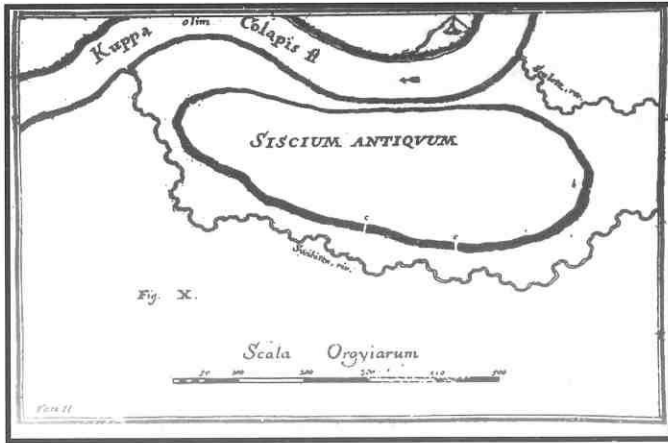
Ovo traženje značenja u riječi daje nam pravo zaključiti da riječ centar i značenje koje se iza nje krije otvaraju mogućnosti stvaranja sustava centara različitih intenziteta, pri čemu je taj intenzitet ovisan o radijusu polja dohvata pojedinog centra. Radijus pak dohvata direktno je ovisan o snazi centra i njegovoj mogućnosti privlačenja i širenja utjecaja do one granice koja znači raspad, odnosno nesklad između mogućnosti i želja ili potreba. Spoznata zakonitost ovisnosti radijusa o snazi centra uvjetuje i omogućuje stvaranje mreže centara, koji su hijerarhijski poredani i svojim krugovima prekrivaju geografski i duhovni prostor svijeta. Bez obzira na to jesmo li svjesni postojanja centara i njihovih akcionih polja, ona djeluju, pulsiraju svojevrsnim ritmom promjene mreže, širenjem ili sužavanjem krugova, promjenom broja, mjesta i intenziteta pojedinih krugova, dajući posebice vlastitom prostornom preklapanju vremensku dimenziju postojanja i promjene, odnosno dimenziju dubinske slojevitosti onim mjestima na kojima je dolazilo do preklapanja krugova.

U tome je i prava razlika između centra i necentra. Centar širi utjecaje i privlači poklonike, a necentar prima utjecaje i daje poklonike, ali obogaćen preklapanjima krugova često dobiva gustu i sadržajnu dubinsku slojevitost, u kojoj se prepleću utjecaji različitih centara. U toj se gustoći često javljaju nove vrijednosti, koje nisu moguće u centru. Ukoliko bismo ove misli

vizualizirali, tada bi to bilo slično vizuelnoj predodžbi, u kojoj bismo krug svakoga centra zamislili poput prozirne membrane obojene nekom od nijansi čiste elementarne boje. Preklapanje više takvih membrana stvaralo bi neslućene nijanse čudesnih kombinacija boja, koje su vječno promjenljive s obzirom na pulsiranje, međusobno pomicanje, nestajanje starih i stvaranje novih krugova.

Gdje nam se sada u ovim razmatranjima krije arhitektura? Arhitektura kao djelatnost stvaralačkog građenja u prostoru ovisna je o nizu faktora. Izuzmemo li za trenutak one faktore koji individualno djeluju na fizičku strukturu građevine, kao što su posebnosti prostora i raspoloživi građevni materijal, zanemarimo li ekonomske faktore, koji znače veću ili manju mogućnost djelovanja i raspoloživu kvalificiranu radnu snagu koja izvodi i materijalizira zamisao arhitekta što igra itekakvu ulogu u odnosu centra i necentra, ipak se u centru više osjeća djelovanje nekih značajnijih faktora kod kojih dolazi do izražaja njegova posebna uloga. To su faktori razvijanja znanja konstrukcije i tehnologije, nastajanja stilova i mode oblikovanja, školovanja i usavršavanja arhitekata i graditelja. Samim tim, u centrima se javljaju ideje koje se tada snagom centra disperziraju na rubove i ondje modificiraju ovisno o stupnju udaljenosti od centra, specifičnostima terena i snazi drugih utjecaja koji su tamo isto tako rubno doprli.

Primjera bi bilo mnogo. Spomenimo tek predromaničku arhitekturu istočne obale Jadrana na kojoj su se preklapili utjecaji zapadnog romanskog svijeta i Bizanta i amalgamirali u dijelu kulture nadošlih Slavena. Starohrvatske crkvice slobodnih tlocrta (sl. 2) prava su manifestacija stvaranja nove kvalitete rubova na kojima su se preklapili utjecaji velikih centara. Zagrebačka arhitektonska škola moderne arhitekture (sl.1), koja

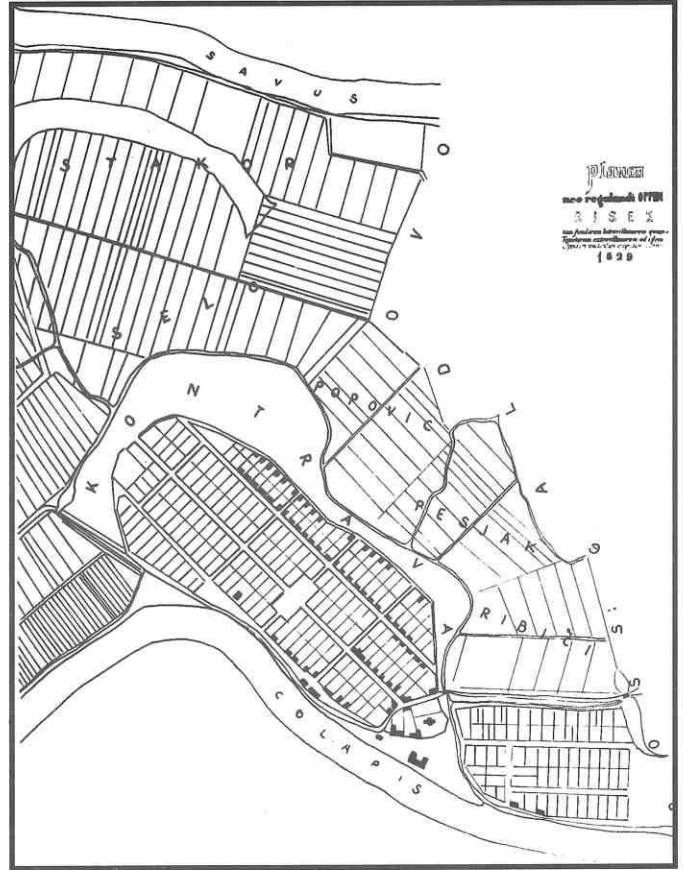
se pojavila tridesetih godina našeg stoljeća, također je bila jedan od primjera svojevrsnog preklapanja, primjene i razvijanja Le Corbusierovih, de stijlovskih i bauhausovskih ideja funkcionalizma u jednoj relativno nerazvijenoj sredini, koja je tada uz jaku tradiciju historizma i secesije tek bila počela otkrivati vrijednosti autohtone arhitekture vlastitog podneblja. Istovremeno je ona postala centrom za vlastitu okolinu, prenoseći na nju međunarodne poticaje i vlastita iskustva.

3. Pomičnost i promjena centara

Već smo ustanovili da je pojam centra relativno nestabilan, ako ga promatramo prostorno, povijesno i sadržajno. Hijerarhična struktura centara, zadržimo li se samo na evropskom tlu, pokazuje dosta čvrstu vezu između centara političke i gospodarske moći i centara značajnih za razvitak arhitekture. Primjerice u antičko doba u Ateni se razvijala grčka, u Rimu rimska, a u Aleksandriji helenistička arhitektura, i iz tih se centara širio utjecaj provincijom. Utjecaj i rasprostranjenost rimske arhitekture bili su najširi. Međutim, padom Rimskog Carstva Rim gubi značenje takvog centra i pojavljuju se novi centri koji će razvijati novu arhitekturu, vezanu uz koncentraciju nove političke moći.

Povijest nas međutim uči da je postojao i stanoviti kontinuitet centara, posebice ondje gdje je koncentracija povijesne baštine u prostoru bila izrazitija. Bez obzira na promjenu političkog položaja i usmjerenja pojedinih centara, oni su širili svoj utjecaj na zbivanja u prostoru, a snaga političke vlasti omogućavala im je da se taj utjecaj nesmetanije širi onim krajevima kojima su vladali. Primjer Carigrada kao centra Bizanta, a kasnije velikog Turskog Carstva, zorno pokazuje određenu povezanost bizantske i turske arhitekture, bez obzira na apsolutne različitosti u ideologiji i formalnom oblikovanju i široku rasprostranjenost takva združenog utjecaja.

Međutim, mreža centara koji su nastajali na čvornim mjestima unutar područja djelovanja velikog centra mijenjala je svoju strukturu ovisno o udaljenosti od jačeg centra i o pritoku utjecaja nekog drugog centra. Ti su manji centri stvarali svoje krugove, razvijali vlastite specifičnosti i polako mijenjali onu nijansu boje svoga značenja koja ih je identificirala s većim centrom. Primjer Splita veoma je indikativan. Nastao u Dioklecijanovoj palači i rastao s njom, nikada nije izgubio njezin pečat (sl. 3). To je grad

koji je mauzolej rimskog cara iskoristio, aplicirao mu zvonik, kor sa sakristijom i inventar u razdobljima romanike, gotike, renesanse i baroka i do danas ga upotrebljava kao katedralu. Peristil carske palače i danas je jedna od ključnih točaka grada. Ni danas Split nije izgubio onaj dio svojeg značenja što ga je imao kao periferni centar Rimskog Carstva. Međutim, akumuliranom snagom graditeljske tradicije on je, kao i niz drugih dalmatinskih gradova, stekao i zadržao karakter lokalnog, da bi danas opet imao značenje regionalnog centra.

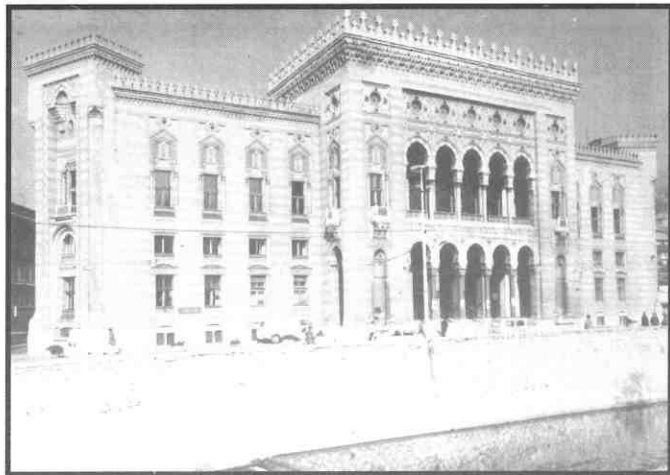
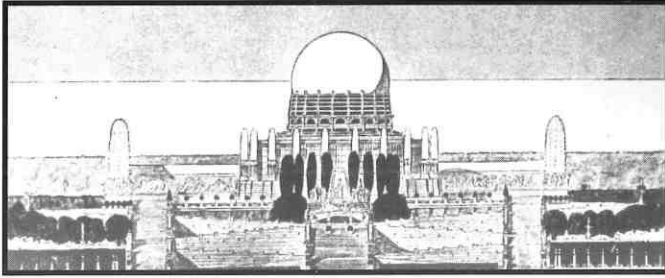
Primjer grada Siska dosta je zanimljiv u objašnjavanju sinusoidalne promjene značenja. Kao Siscia, u rimsko je vrijeme bio jedan od centara Panoniae kao Colonia Flavia Siscia (9. I. Maroević, 15) (sl. 4). U ranom je srednjem vijeku bio sjedištem kneza Ljudevita Posavskog. Od tada pa sve do bitke pod Siskom 1592. godine između turske i austrijsko-hrvatske vojske nije se znalo za njega, da bi tek početkom 19. st. prerastao u trgovište s jednim od prvih klasicističkih urbanističkih planova u nas (9. I. Maroević, 34) (sl. 5). Centrom regije postao je tek nakon drugoga svjetskog rata preuzimajući industrijske funkcije.

4. Centrifugalna i centripetalna sila

Ako smo centre poistovjetili s krugovima koje oko sebe stvaraju, tada su centrifugalna i centripetalna sila, koje se javljaju u području ili polju djelovanja takvog centra, nužna pojava.

6. Vjekoslav Bastl: Palača okultnih znanosti (projekt 1900-02.g.) Iz knjige M. Pozzetto: Scuola di Otto Wagner, Trieste, 1979.)

23

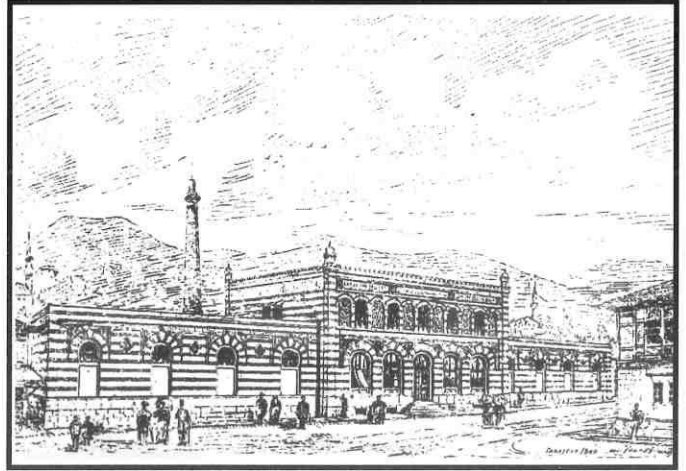
7. Sarajevo, Gradska vijećnica (A. Wittek, 1896.) (iz kataloga izložbe "Historicizam u Bosni i Hercegovini", Sarajevo, 1890.)

U čemu se očituju te sile? Želimo li objasniti fenomen privlačne sile centra, ili centripetalne sile, tada je jasno da se centar najprije mora dokazati, odnosno uspostaviti svoju centralnu funkciju, kako bi privlačio ljude i ideje. Ako na jednom mjestu nešto nastaje, stvara se ili rađa, nešto od vitalne važnosti za okolinu, tada će svi koji se žele napojiti na tom izvoru pohrliti k njemu. U tom je kontekstu izuzetno važna poruka što ju je svojevremeno Viktor Kovačić poslao Isi Kršnjavom kad je početkom ovog stoljeća odlazio u Firenzu, a glasi "an der Quelle sass der Knabe" (21. E. Šen). Ukoliko svaki pravi centar jest izvor, tada će se svi žedni okupljati da na njemu zagraube vode. Znanu su nam hodočašća arhitekata i slikara u Italiju u 17. i 18. st. Znamo što su Rim i Rimska nagrada i stipendija značili za slikare i arhitekate toga vremena, što je za slikare značio Pariz u 19. i 20. st. ili kakvu je privlačnu funkciju imao Beč za gotovo čitavu kulturu i arhitekturu Srednje Evrope.

No, ta privlačna sila, čiji je radijus ovisio o snazi centra i o njegovoj atraktivnosti za one koji su k njemu dolazili, značila je istovremeno veliki impuls za aktivno regeneriranje samog centra. On je sveudilj svježim ljudskim potencijalom što se u njega slijevao dobivao i niz impulsa za nove ideje. Pridošlice su zajedno s kvalitetom postojećih ljudi u centru sve više i više razvijali njegovu funkciju. Međutim, kako su privlačna i odvlačna sila koje karakteriziraju centar bile neprekidno u međusobnoj

8. Sarajevo, Gazi Isabegova banje (projekt) (J. Vancaš, 1890.)

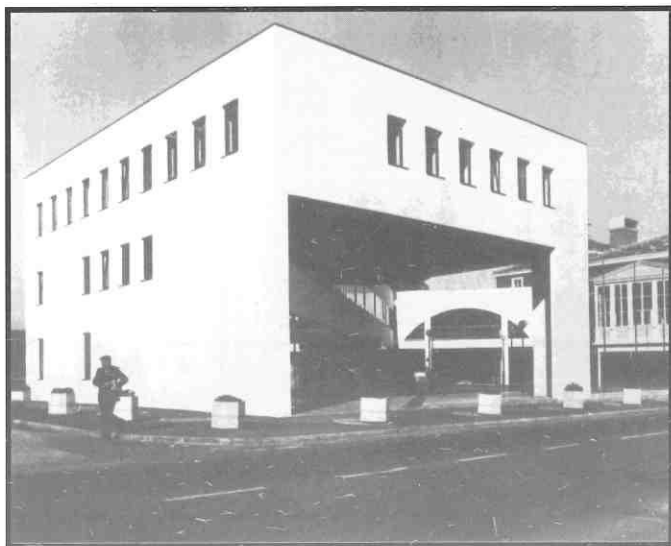
9. Stolac, Hotel Bregava (Z. Ugljen, 1978.)

ovisnosti i toliko uravnotežene, kako ne bi došlo do raspada sistema, to je i stvorena centrifugalna sila centra, koja je nastale i narasle ideje disperzirala na rubove, ovisila o jakosti privlačne sile. Naime, ideje i kvalitete centra disperzirale su se na rubove posredstvom ljudi koji su odlazili i dolazili, prenosili ideje i u skladu sa svojim mogućnostima spoznavali ih, dopunjavali i prenosili u svoje sredine.

Uzmemo li samo kao primjer Wagnerovu školu u Beču (sl. 6) (18. M. Pozzetto) koja je početkom 20. st. odigrala ključnu ulogu u disperziji ideja rane Moderne na područje gotovo čitave Austro-Ugarske Monarhije, pa i šire, zaključit ćemo da se edukativni sistem uvijek u centrima institucionalizirao na različite načine a u sebi je nosio mogućnost pa i nužnost da kvalitete centra sistematizira i disperzira prenošenjem znanja na mlade generacije. Međutim, mora se reći da su te generacije novoškolovanih ljudi istovremeno upijale i nosile sa sobom i sve one druge kvalitete centra koje su se nalazile u slojevitosti povijesne tradicije i u kvaliteti znanja što su ga stjecali.

Međutim, taj odnos centrifugalne i centripetalne sile nije funkcionirao samo u smislu disperzije ideja i ljudi u oba pravca, već je djelovao i u formiranju manjih centara. Te su međusobno zavisne sile stvarale i održavale oko sebe, oko većeg centra, niz manjih centara, koji su se opet umrežavali sa svojim podcentrima. Gledamo li povijesno i retrospektivno i raspoložemo li

mogućnošću općeg sagledavanja stvari, vidjet ćemo da su centri koji su se razvijali u polju interesa i djelovanja jakoga centra bili izloženi silnicama i djelovanju polja i drugih centara, stvarajući tako one nepredvidljive međusobne odnose koji su u konačnici rezultirali bogatstvom ideja.

Razmotrimo li samo jedan historijski primjer, tada ćemo vidjeti da renesansa u sjevernu Hrvatsku ne dolazi direktno iz svoje kolijevke, iz Italije, što bi značilo vezama Dalmacije sa sjevernom Hrvatskom, nego njezini utjecaji stižu posredstvom Praga i Budimpešte, centara uz koje je sjeverna Hrvatska bila tada vezana (4. A. Horvat). Prag i Budimpešta bili su centri preko kojih su se renesansna kultura i arhitektura prenosile u ova područja, dok je dalmatinska obala, u direktnoj vezi s Italijom, prihvaćala, odnosno emitirala refleksije vlastitih utjecaja na kulturu romanike, gotike i renesanse.

No, ako spoznata povijesna iskustva prenesemo na naše vrijeme, znači na suvremenu arhitekturu, tada ćemo vidjeti da te sile u današnjem vremenu imaju drugačije karakteristike. Naime, više nema snažnih centara s takvim značajkama. Postoje centri koji su se afirmirali na drugi način. To su primjerice centri komunikacija, kao što su velike izložbe, veliki događaji na arhitektonskom planu, ili pak veliki investicijski sadržaji, koji privlače, koje ljudi dolaze posjetiti, vrlo brzo akceptiraju ono što im treba i vraćaju se u svoje sredine, no time ne ostvaruju onu dugu duhovnu vezu s centrom kakva je egzistirala prije i koja je omogućavala čvršću identifikaciju s centrom. Isto je tako činjenica da se te sile danas više ne zadržavaju na jednom kontinentu. Ne možemo Evropu danas promatrati izolirano kao prije, bez obzira na to što je utjecaja među kontinentima bilo i u ranijim razdobljima, no oni su tada bili sporiji i dugotrajniji. Današnja svjetska situacija "velikoga sela" govori nam da čak ni tako udaljeni centri kao što su Tokio, Chicago ili Brazilijska nisu ni u kojem slučaju tako daleko da suvremena sredstva transporta i komunikacija ne bi omogućila onima koje ti centri privlače da do njih dođu.

Velik broj i značajni položaj i ugled pojedinih arhitektonskih časopisa također mogu odigravati ulogu centra i istovremeno disperzirati stanovite utjecaje i modele svojom penetracijom u

sve dijelove svijeta. Privlačenjem suradnje najistaknutijih autora i kritičara iz cijeloga svijeta takav časopis može svojim poljem interesa i djelovanja pokriti čitavu zemaljsku kuglu.

No, to ne znači da unatoč tome nisu mogući i da ne postoje određeni manji centri, što tada u međusobnim vezama stvaraju posebne cjeline, i sredine u kojima se formiraju manje jedinice novog univerzalnog pogleda na svijet (danas više ne bismo mogli reći stila), a oni mogu biti i različiti od onoga prema čemu teži suvremena arhitektonska misao.

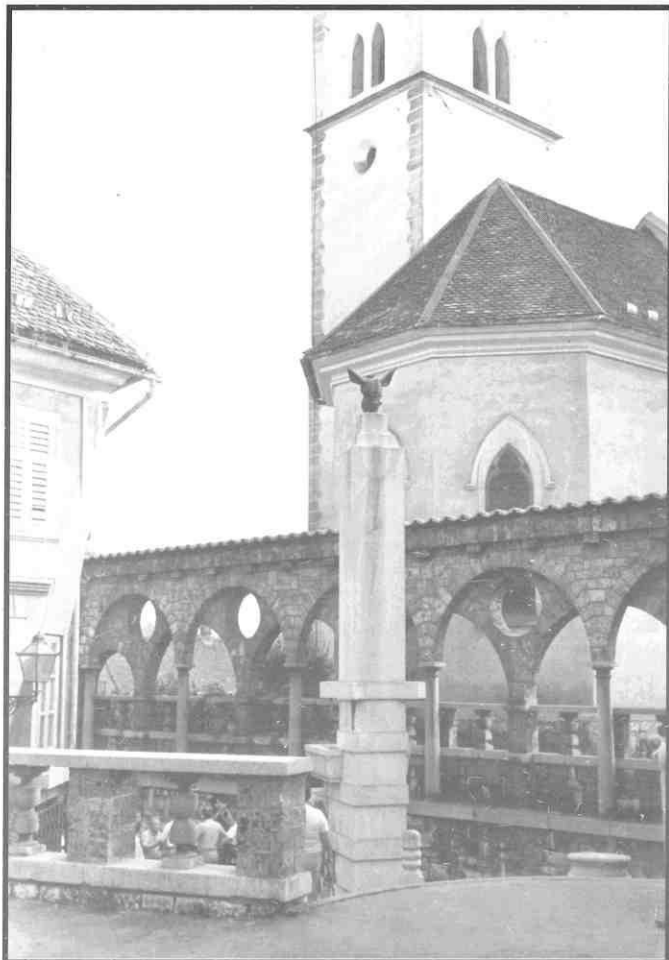
5. Tradicija rubova i fenomen preklapanja krugova

Nastavljajući ovo razmatranje možemo konstatirati začuđujuću činjenicu da, koliko god postoji tradicija centara, toliko postoji i tradicija rubova. Veliki evropski i svjetski centri, koji su se tradicijom svoga povijesnoga postojanja neprekinuto nametali kao centri i imali za to uvjeta, nastojali su to ostati, bez obzira na promjenu vlastitog karaktera i na sve one teškoće koje iz toga proizlaze, bez obzira na povijesnu različitost njihovih utjecajnih sfera i mogućnosti. Život u centru i tradicija centra, recimo jednoga Beča, Pariza ili Londona, pa čak i Berlina, Rima, Venecije ili Firence, Madrida ili Amsterdama, iako s vremenom pokazuje znakove bitne promjene svoga centralnog položaja, ipak i dalje ostaje ponekad opterećenje, ponekad kvaliteta.

Međutim, tradicija rubova, što će reći onih područja koja su oduvijek ili povijesno bila opredijeljena da se nalaze na marginama događaja, da pridonose općemu ali opet svojom specifičnošću, također ima svoju kvalitetu. Te su kvalitete, prvenstveno u otvorenosti na utjecaje, u spremnom prihvaćanju utjecaja centara i ujedno u nastojanju da se ti utjecaji ne apsolutiziraju, odnosno da se istovremeno na jednom području mogu događati utjecaji različitih centara, da se amalgamiraju, preklapaju, da se stvaraju one bogate nijanse kojih smo često svjedoci. I upravo taj fenomen preklapanja krugova, preklapanja područja interesa pojedinih centara, daje rubnim područjima posebno mjesto u tradiciji evropske arhitekture.

U čemu se očituje taj fenomen?

Gledamo li povijesno, na našem području možemo naći sijaset primjera. Istaknuo bih tek jedan, koji mi se čini izuzetno zanimljivim. Naime, historicistička arhitektura koja se u Sarajevu pojavljuje potkraj 19. st., nakon aneksije Bosne i Hercegovine od Austro-Ugarske Monarhije (1. Arhitektura BiH), pokazuje rezultat koji je po prirodi stvari, u procesu nastajanja arhitekture na terenu, ukazao na fenomen preklapanja krugova u punom njegovu sjaju, iako je taj proces u svom dobrom dijelu bio politički obojen, namjeren i usmjeren. Naime, orijentalna arhitektura, koja je dominirala Sarajevom i drugim bosanskim gradovima, imala je sasvim drugačije prostorne predznake i čitavu prostornu koncepciju. Nova arhitektura koja je donijela i novi urbanizam modernoga evropskoga grada 19. st. pokušala je formalizirati pojavne islamske oblikovne elemente i vezati ih uz historicističku oblikovnu i stvaralačku misao (sl. 7). Stvorila se tako arhitektura u kojoj su povijesni stilovi bili obogaćeni orijentalnim motivima, gdje je historicizam pokazao svu puninu svojih eklektičkih mogućnosti u izražavanju novoga kombiniranim povijesnim oblikovnim elementima, koji su kao dekoracija smisleno nastajali po pročeljima zgrada. I tako smo, u kratkom razdoblju od dvadesetak godina, bili svjedoci preklapanja dvaju vrlo suprotnih

krugova, jednog s oznakama srednjoevropske historicističke misli, a drugog formalne islamske orijentalne tradicije (sl. 8). Bez obzira na formalnost i političku obojenost te činjenice i u pravilu neshvaćanje onoga što je islam značio u arhitekturi, rodila se arhitektura koja je izražavala osobine, nezamislive drugdje osim na rubovima, ondje gdje istovremeno žive dva svijeta.

Možda bi valjalo i u najsuvremenijem stvaranju tragati za takvim fenomenima i naći ih upravo u stvaralaštvu Zlatka Ugljena (23. Z. Ugljen) (sl. 9). Tako je još jednom, ali na mnogo kreativniji način, jaka tradicija islamske gradnje i osjećaja za prostor, obogaćena suvremenom arhitektonskom misli i njezinim izražajnim sredstvima, našla svoj puni izraz na tlu Bosne i Hercegovine i u ličnosti jednog takvog izuzetnog stvaraoca. To je ono što centar ne može stvoriti. Po tome često kvaliteta stvaranja i tradicija rubova postaju zanimljivijim i bogatijim od tradicije centara, no s jednom bitnom značajkom, što tradicija rubova nikada nema pretenzija da bude nosilac, da bude centar, da disperzira i poučava. Ona skuplja, interpretira, preoblikuje i obogaćuje.

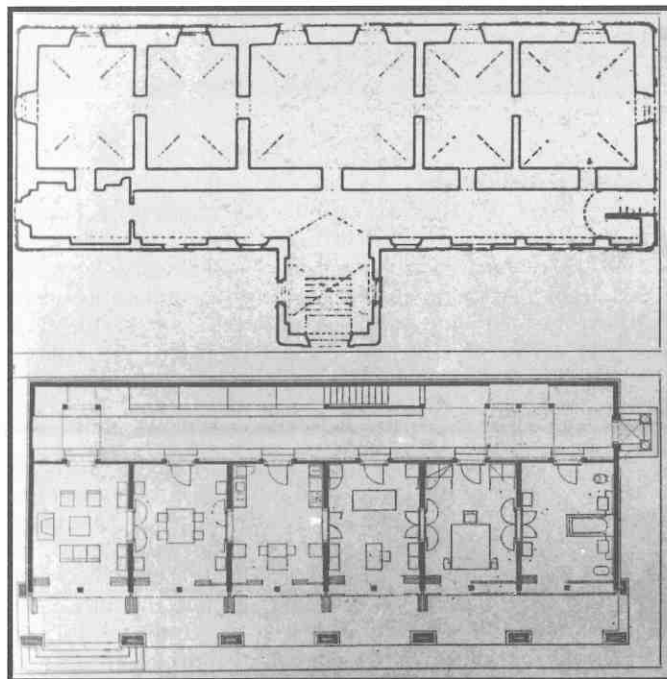
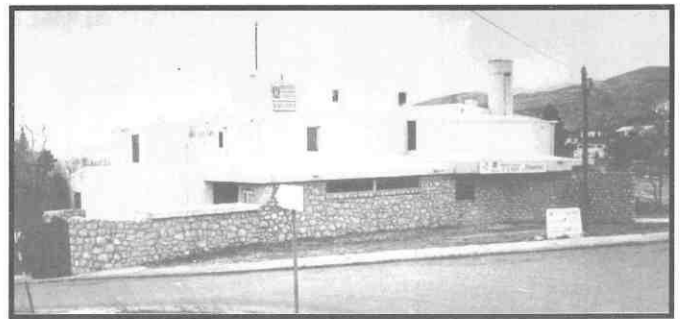
6. Snaga u različitosti

Iako je jedna od osnovnih osobina stvaralaštva različitost, nastojanje svakog autora da u nečemu bude nov, da stvori nešto do tada nestvoreno, da primijeni materijale na način koji prije njega drugi nisu primjenjivali, iako je to zakonitost stvaranja, ipak ovo razmatranje odnosa centar-necentar, pokazuje da je kvaliteta centra prvenstveno u snazi i čistoći ideja koje se disperziraju u realizacijama. Tako centri razvijaju ideje, različito ih interpretiraju i nastoje zadržati svoju autentičnost. Stoga će i arhitektura u Rimu biti drugačija nego ona u Parizu, a ova drugačija nego ona u Londonu ili nekom drugom centru, bez obzira na internacionalizaciju ideja u današnjem vremenu i na apsolutno smanjivanje ograničenja što su ih postavljala ranija vremena. Uza sve to različitost je manje svojstvena centru nego necentru. Ali, gledamo li dijalektički, i u centru postoji necentar, i uz centar živi necentar, istovremeno i na istome mjestu, u istom prostoru. Time se ostvaruju uvjeti da se i u centru afirmira različitost kao kvaliteta. No, zanemarimo tu finesu i pokušajmo govoriti samo na makroplanu. Uočiti ćemo da je snaga različitosti znatno prisutnija izvan centara, naprosto stoga što je manje opterećena kanonima ili diktatom reprezentativnosti, manje je

12. Zagreb, kuća Frank, ul. braće Kavurić/Mažuranićev trg (V. Kovačić, 1914.)

13. Zagreb, osnovna škola i obdanište na Knežiji (I. Zemljak, 1940.)

15. I. Crnković: nacrt za novi dvorac u sjeverozapadnoj Hrvatskoj (natječajni rad 1983.), dvorac Trnovec (1750.)

16. Zagreb, Ilica 81 (R. Tajder, 1984.-86.)

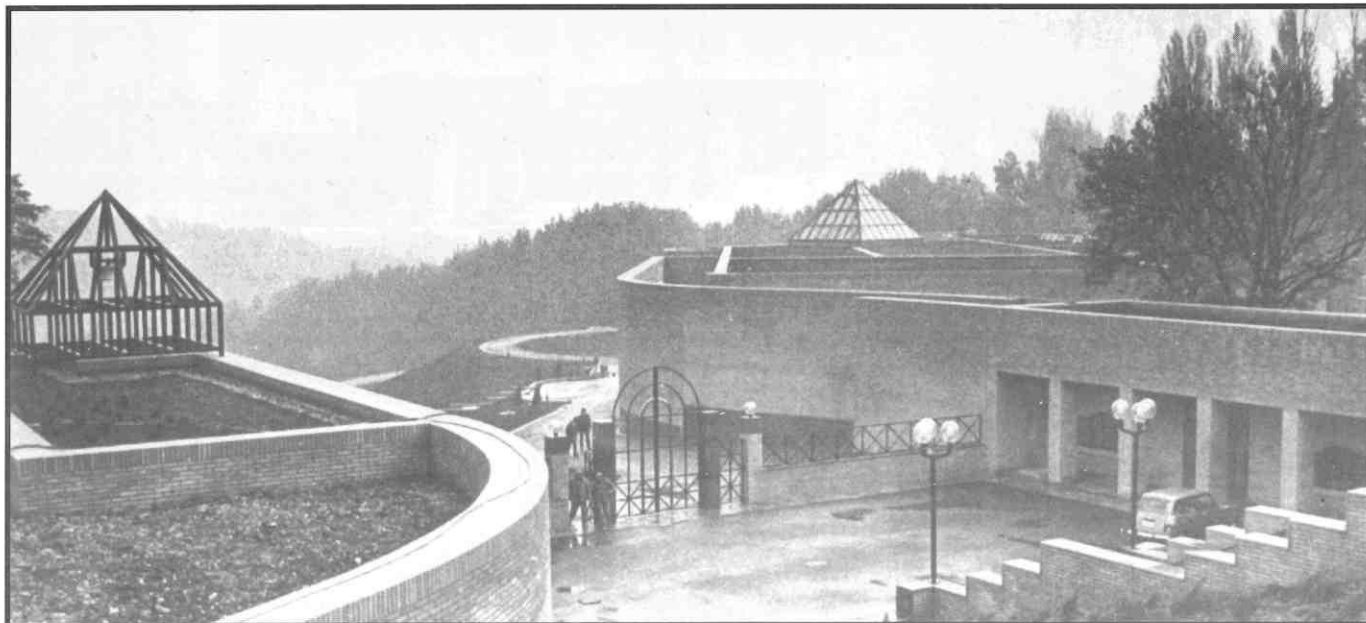

17. Zagreb, krematorij na Mirogoju (M. Hrzić, Z. Krznarić, D. Mance, 1982-85.)

18. Plaški, stambeni niz (M. Kranjc, 1979.-81.)

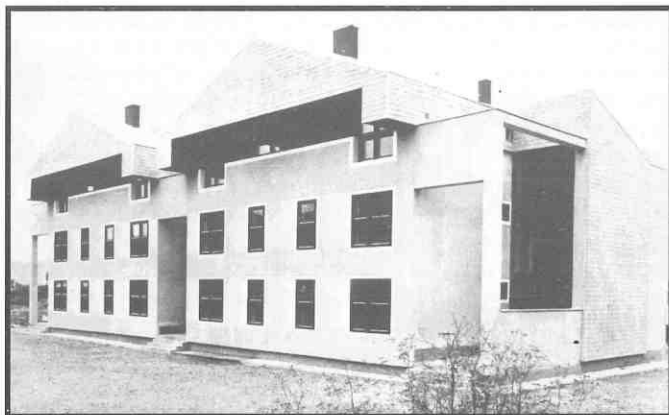
19. Zagreb, INA trgovina u Novom Zagrebu (V. Neidhart, 1988.)

27

opterećena idejom prestiža i svim onim što jedan centar mora zadovoljavati.

Istovremeno, to moguće bogatstvo različitosti necentra nije i garancija kvalitete. Snaga u različitosti više je potencijalna šansa, mogućnost koja se otvara, koja daje više slobode i koja je prijemljiva za kombinaciju utjecaja, za gledanje uokolo i za ono stvaranje koje će oslobođeno diktata biti bliže čovjeku. No, ta potencijalna snaga ne bi trebalo da se ostvaruje u suprotnosti koju često s pravom možemo zvati duhovnim kolonijalizmom u arhitekturi. Ona se u pravilu manifestira u arhitekturi koja se nekritički unosi u prostore po logici velikih brojeva, koja sjeda u krajolike i izgrađene prostore s crtaćih dasaka, neovisno o osobinama tog istog prostora. Ta arhitektura degradira prostore necentra, iako je često sociološki razumljiva kao simboličko kidanje s prošlošću i znak napretka.

7. Stvaralaštvo necentra

S obzirom na to da nam je sudbina živjeti u necentru i da smo opterećeni ili obogaćeni (tko li će znati što je ispravno) vlastitom tradicijom života na razmeđu krugova, nije naodmet analizirati stvaralaštvo necentra i njegove prednosti. U čemu to stvaranje nosi neke nove kvalitete?

Ja bih prvenstveno upozorio na mogući trokut temeljnih značajki koje čine stvaralaštvo necentra tipičnim u odnosu na stvaralaštvo centra. Taj trokut čine tradicija, utjecaji i autohtonost. Tek idealna kombinacija tih triju osobina daje realne pretpostavke za kvalitetno stvaralaštvo izvan centra.

To nam jedinstvo trojstva osobina naglašava da su u prostorima izvan centara tradicija povezanosti s okolinom u svim oblicima njezina trajanja, tradicija načina mišljenja i tradicija življenja između, osnovne uporišne točke. Konkretno u našoj sredini, to je život između Istoka i Zapada, između Mediterana i Dinarida, između Mediterana i Panonske nizine, između Balkana i Srednje Evrope, između romansko-germanske, katoličko-reformatorske

zapadne, islamske južne i pravoslavne istočne tradicije. Upravo u toj i takvoj zemlji, u kojoj se prepleću tradicije što su povijesno često bile međusobno suprotstavljene, ali su istovremeno na istom tlu i aktivno međusobno djelovale, tradicija njegovanja i istraživanja vlastitih korijena, nužan je preduvjet kreativnog čina i činjenica koja egzistira u svakoj arhitekturi toga tipa, bez obzira na to je li taj proces ugrađen u proces stvaranja spontano ili svjesno.

Itada utjecaj koji se presađuje iz centara, a stječe se školovanjem, tradicijom djelovanja ili pak konzumiranjem putem širokih komunikacijskih kanala, što su iz dana u dan sve prohodniji, sve širi i sve raznovrsniji, sjeda na pripremljeno plodno tlo. Postiže se otvorenost utjecajima na način da utjecaj postoje i jest sastavni dio života, da utjecaj nije nešto što je zabranjeno ili što je ponižavajuće u smislu degradacije vlastitih misli.

Napokon autohtonost, koja je kao prirodna izvorna neopterećenost u suprotnosti s prijemljivošću na utjecaje. Ona je nastojanje da se vlastita svijest i vlastito sagledavanje stvari prenesu u prostor, da se pokuša u stvaranje ugraditi ono što je tradicija, u duhovnom smislu korijena što ih u sebi nosimo, već otvorila. Autohtonost je poticaj koji, ukoliko dođe do sretnog spoja svih navedenih elemenata, može dovesti do stvaralaštva, u čemu će necentar u nekim svojim prostornim realizacijama, neću reći nadmašivati centar, ali moći biti od njega bogatiji, neposredniji i humaniji.

Mogli bismo nabrojiti niz primjera takvog stvaralaštva na našim prostorima. Suvremene kreacije na tlu Primorske u Sloveniji, s njihovom interpretacijom moderne i postmoderne u duhu tradicije građenja na krasu, s presađenim utjecajima, s vlastitim načinom mišljenja i autohtonim odnosom prema prostoru, izuzetan su primjer kvalitete necentra (sl. 10). Plečnikova pozitivna eklektična povezivanja narodnog i međunarodnog, stilskog i pučkog, svjetovnog i duhovnog, svojevrstan su predložak koji zrači preko granica zemlje (17. tema Plečnik) (sl. 11). Kovačićeva preplitanja wagnerovskih, talijanskih i pučkih reminiscencija u arhitekturi koja gradi grad (21. E. Šen) (sl. 12) ili Zemljakove kombinacije nizozemske čistoće "de stijla" i pučke tradicije posavske arhitekture (10. I. Maroević), sa širokim strehama i visokim krovovima, neke su od kvaliteta hrvatske predratne arhitekture (sl. 13). U suvremenim zbivanjima u Hrvatskoj spomenimo tek ono što nam je dao Igor Emili u svojim maštovitim gaudijevskim kreacijama kamena, metala i stakla na tlu jadranskog Mediterana

u pitomosti uvale Skot (1968), skulpturalnosti Vile Lostura u Klenovici (1971) (sl. 14) ili preoblikovanja riječkoga Staroga grada (od 1967. kad je donesen PUP) (7. N. Kudiš). Nije naodmet spomenuti ni Ivana Crnkovića i njegovu u Japanu nagrađenu varijantu stambene kuće sa šest jednakih prostorija (1983) utemeljenu na prostornim rješenjima kasnobaroknih zagorskih kurija i dvoraca (12. N. Mikac, 30. i 22. D. Vlahović) (sl. 15). Ne mislim reći da ovi primjeri iscrpljuju stvaralačko bogatstvo našega tla, koje je tipično rubno područje. Oni su tek ilustracija stanja.

8. Prednosti i nedostaci rubova

Prednosti su rubova u mogućnosti biranja, u čekanju da se nešto dogodi, otvori i da se zatim to komunicira, interpretira, zabilježi u manjem mjerilu ili opsegu, u različitim formatu, na drugačijem terenu. Prednost je rubova i u stanovitoj retardaciji. Na rubovima se događa samo ono što se afirmiralo, što je steklo pravo građanstva, bez obzira na to je li to ponekad bila moda i je li ona zbog toga trajala duže nego što inače traje. Rubovi su u poziciji da selekcioniraju ono što je nastalo u centrima i da to selekcionirano svedu na svoju mjeru, da ga oboje vlastitim doprinosom.

Primjerice, u našem se suvremenom trenutku neće pojaviti čisti primjerci postmoderne ili klasični primjerci arhitekture visoke tehnološke kasne moderne, već će te kombinacije, zajedno s ostacima još uvijek živog funkcionalizma, biti aplicirane u naše prostore, među našu arhitekturu. Tako će se na Krematoriju u Zagrebu (M. Hrzić, D. Mance, Z. Krznarić, 1982-1985) (sl. 17) kombinirati dostignuća i mogućnosti što ih je otvorila filozofija oblikovanja postmoderne, ali će istovremeno živjeti i ostvarivati se i duboka tradicija povezanosti ovog tipa arhitekture s terenom (20. N. Šegvić, 117, 278 i 3. Ž. Čorak). Tu se neće dogoditi ideološki sukob između prostora i rukopisa arhitekture. Mihajlo Kranjc će u svojim goranskim varijacijama (sl. 18) (Ogulin, 1974, Plaški, 1981, Bribir, 1986) (13. T. Odak) u oblikovanju aplicirati neke elemente iz osnove rukopisa postmoderne, ali tako da će taj rukopis biti u skladu s duhom proživljenih i pročitanih izražajnih sredstava goranske pučke arhitekture (20. N. Šegvić, 113, 225). Velimir Neidhardt će u novoj zgradi INA trgovine u Zagrebu (1988) (sl. 19) bez velikih poteškoća kombinirati ideje postmoderne u prizemlju, ljudima prizemljenoj i bliskoj zoni, dok će u ostalom dijelu zgrade varirati elemente po kojima će ta arhitektura djelovati u slici grada, smanjujući

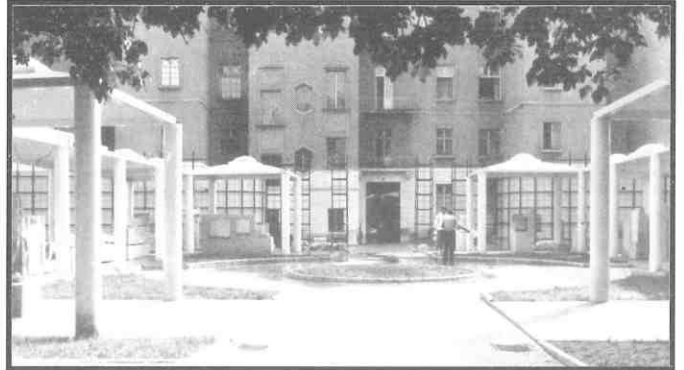
njezine volumene kombinacijom tehnologije stakla i metala s građenjem u kamenu.

Namjerno dajem primjere iz Hrvatske, koji su mi najbliži, koje poznajem i u kojima mogu pročitati kretanja tipična za čitavu našu suvremenu situaciju. Imena i primjeri nisu oblik valoriziranja postignutog, već su tek izdvojeni kao dobri primjeri onoga što se neposredno zbiva u našem prostoru. Međutim, povijesno gledano, mogli bi se primjeri prednosti što ih daje arhitektura rubova susljedno nizati iz prošlosti do naših dana u mnogo većem broju i omjeru.

Ipak, valjalo bi istaknuti da arhitektura rubova ima i niz nedostataka. Prvenstveni nedostatak leži u konstantno prisutnom, izraženom ili pritajenom osjećaju manjevrijednosti u odnosu na arhitekturu centra. To je pitanje vrlo jasno određene ovisnosti, i neprestanih pokušaja da se uspostave neke nove relacije i da se izbjegnju kretanja i sile koje djeluju, a koje je nemoguće izbjeći. Konstantna borba s centrifugalnim i centripetalnim silama centra jedan je od nedostataka rubova i često, upravo u želji da se nadmaše uzori, dovodi do pogrešaka, do onoga što bismo mogli nazvati provincijalnom arhitekturom u negativnom značenju te riječi i što je puta vidljivo u našim prostorima. Ne bih navodio primjere, naprosto stoga što je afirmativni oblik analize u ovom slučaju ispravniji.

Valja spomenuti još jedan fenomen koji je istovremeno prednost i nedostatak rubova. To je učestala migracija arhitekata s rubova prema centru, proces u kome često dolazi do promjene domicilne zemlje kreatora. Mnogi naši arhitekti ostvaruju svoja djela u inozemstvu i na našim prostorima. Objektivno gledano, kreiraju ih pod drugačijim i bitno različitim uvjetima. Kad se vrate i stvaraju na našem tlu, tada se osjeća veoma živa prisutnost onih kretanja koja su u toku u jačim centrima, a koja se tada u nas spuštaju za određeni stupanj niže na skali mogućih interpretacija vrijednosti.

Možda je klasičan najsvježiji primjer Radovana Tajdera, koji je u Zagrebu izgradio nekoliko prvorazrednih interpolacija, spuštajući u posljednjoj od njih (Ilica 81, 1986) (sl. 16) skalu bečke arhitekture na razinu "bečke" urbane arhitekture Zagreba, koja dvokatna i trokatna nosi u sebi obojenost srednjoevropskom kulturom (19. K. Rogina). Nije Tajder zbog toga lošiji. On samo čini ono što su arhitekti činili oduvijek, da su, prenoseći ih, iskustva iz centra prilagođivali našim mjerilima, našoj sredini i našim uvjetima. On amalgamira nova iskustva s tradicijom koju

poznaje i osjeća i zahvaljujući vlastitoj kreativnosti postiže iznadprosječni rezultat.

Pratimo li napokon arhitekturu kao niz širokih zbivanja u prostoru, tada ćemo vidjeti da defekti rubova najviše dolaze do izražaja u prosječnim sadržajima, gdje se pojavljuje logika velikih brojeva (14. T. Odak, 101). Tu u prvom redu mislim na arhitekturu stambenih naselja koja danas čine rubove gradova. Bez obzira na iznimke kojih ima, konfekcijska arhitektura na tim velikim prostornim područjima, opterećena velikim zahtjevima i zadanim ograničenjima u sadržajnom i funkcionalnom smislu, u pravilu je opterećena modom centara i u oblikovnom smislu. Tu možemo susresti raznoliko oblikovanje u različitim materijalima, koje varira od neshvaćanja detalja do zanemarivanja cjeline. "Manirizam" takvog tipa očita je privilegija rubova, iako ga i centar poznaje kao dio vlastite kvalitativne skale.

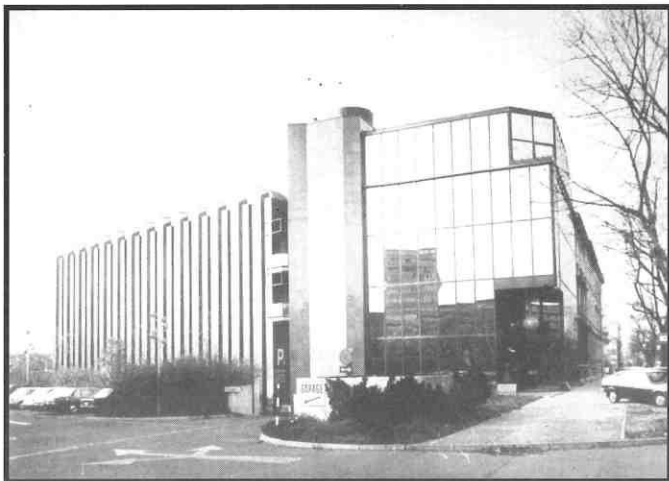
9. "Veličina malenih" umjesto zaključka

Što reći na kraju?

Možda to da prisutna napetost, ponekad i antagonizam, između centra i necentra rađa kvalitetu na oba pola spoznate suprotnosti. Na razini centra da se dokaže određena superiornost onoga koji krči i otvara putove, bez obzira na to kakvih oni bili predznaka. Emitiranje poruka i utjecaja iz centara konstanta je poput konstante da se zračne struje kreću u pravilu iz područja visokog tlaka prema onima niskog tlaka. Ta razlika u tlaku, odnosno kreativnom potencijalu, uvijek će postojati u odnosima centra i necentra. Pitanje je samo stabilnosti i rasporeda takvih kvalitativnih anticiklona visokoga tlaka. One će se proporcionalno smanjene nalaziti i u centrima manjeg formata i u svim oblicima centara što smo ih u analizi spominjali. Svi će oni u odnosu na vlastite rubove igrati ulogu stanovitog autoriteta ili poticajne snage.

Međutim, necentar će zauvijek ostati određeni resurs centra iz koga će centar crpiti kreativne i ljudske rezerve. Necentar će snagom svoje količine biti uvijek prisutan u centru, a već smo naglasili da će mu dati svoj obol u komplementarnoj kvaliteti svojevrsnih interpretacija ideja iz centara.

Već je davne 1947. godine prof. Antun Barac, veliki hrvatski povjesničar književnosti, utemeljio sintagmu "veličina malenih" i ustvrdio da maleni pridonose svojom raznolikošću kvaliteti pojedinih nacionalnih književnosti, a analogno tome da male književnosti pridonose bogatstvu i raznolikosti svjetske kulture (2. A. Barac). Dr. Ljubo Karaman u svojem je kapitalnom

sintetičkom djelu o utjecaju i doprinosu periferne sredine razvitku pojedinih umjetničkih tokova (5. Lj. Karaman) ukazao na bogatstvo oblika, rješenja i dostignuća što ih neka periferna sredina (u njegovu slučaju hrvatska predromanika i rana romanika na obali Jadrana) može stvoriti, iako pod formalnim i neposrednim utjecajima velikih i razvijenijih sredina.

Nastavimo li slijed misli na način i logikom takvih predšasnika, tada nema razloga ne zaključiti da i vrijeme 20. st. u arhitekturi slijedi spoznate povijesne zakonitosti odnosa središta i periferije, odnosno centra i necentra.

Neka mi bude dopušteno u ovom zaključku spomenuti neke od do sada nespomenutih imena iz najnovije hrvatske arhitekture, da bih pokazao dimenziju doprinosa evropskog necentra kulturi evropskog prostora (ukoliko je ta sintagma uopće danas dopustiva) u razdoblju što ga u posljednjih dvedesetak godina karakteriziraju snažni impulsi novih kontroverzi, a sve u kontekstu osnovne teze o "veličini malenih".

Među mnogima odabrao bih Branka Silađina i Milana Šosterića, koji, iako različiti, pokazuju neke komplementarne osobine. Silađin je vrlo informiran, a prema Odakovoj sažetoj i preciznoj konstataciji ostvaruje kompromis jučerašnjeg s današnjim kao most prema sutrašnjosti (14. T. Odak, 97). Dodamo li tome savršenu preciznost i perfekcionizam njegova oblikovanja, što je uvijek u funkciji prostora u kojem arhitektura živi (kuća Lazić-Raše, Zagreb, 1983., [sl. 20], kuća Zrno, Ičići, 1984. [sl. 21] i grobnica Zrno, Zagreb, 1988. [sl. 22], tada je jasan njegov doprinos. Posebna briga za otvorene gradske prostore (Trg Republike u Zagrebu, 1987. s M. Kranjcom i B. Šerbetićem, i vrt i lapidarij Arheološkog muzeja u Zagrebu, 1987. [sl. 23] govori o njegovoj evropskoj suvremenosti (11. I. Maroević). Šosterić pak iznenađuje dosljednošću kojom formu stavlja u službu

sadržaja ali ne samo sadržaja arhitekture, već i znakovitosti okoline. Raznolikost i kvaliteta njegove Elektre u Zagrebu (1971) (sl. 24) (8. FM i 15. A. Pasinović) i zgrade PTT Gradskog telefona (1987) (sl. 25) (16. V. Penezić) tek je jedna od posljedica takve orijentacije.

Ova dva primjera tek ilustriraju doprinos perifernih sredina nekoj zajedničkoj kulturi, a istovremeno i prijenos suvremenih svjetskih kretanja u našu sredinu. Uzajamnost odnosa centra i necentra, koja danas prelazi granice država u mnogo većem opsegu nego što je to bilo ikada prije, iako nikada političke granice nisu bile ujedno i granice kulture, stvara dovoljno jaku kreativnu napetost da ona postaje motivacija stvaranja u interesu obogaćivanja života u prostoru u kojem nastaje.

Iako ima i suprotnih tendencija, kao što su afirmacija tehnologije i moći, rušenje starih i stvaranje novih simboličkih vrijednosti u prostoru, služenje ideologijama i pojedincima, ipak bih afirmirao obogaćivanje životne okoline čovjeka kao najvažniju tekovinu najsuremenijih kretanja u arhitekturi i kao činjenicu koja je preživjela sve povijesne kataklizme. U tome je i prava šansa malenih, mogućnost da se afirmiraju i spoznaju svoje mjesto i potencijale u okvirima svijeta kao cjeline, koja je danas gotovo jedna i nedjeljiva.

Literatura:

- 1
Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878-1918, katalog izložbe Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1987.
- 2
Antun Barac: Veličina malenih, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb 1947.
- 3
Željka Čorak: Umrijeti u Zagrebu, Čovjek i prostor, 5 (398) 6-9 (1986).
- 4
Anđela Horvat: Između gotike i baroka, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, Zagreb 1975.
- 5
Ljubo Karaman: O djelovanju domaće sredine u umjetnosti hrvatskih krajeva, Društvo historičara umjetnosti NR Hrvatske, Zagreb 1963.
- 6
Bratoljub Klaić: Veliki rječnik stranih riječi, Zora, Zagreb 1974.
- 7
Nina Kudiš: O mogućoj fizionomiji centra Rijeke, Čovjek i prostor, 5 (422), 10-11 (1988)
- 8
FM: Zgrada Elektre u Zagrebu, Čovjek i prostor, 3-4 (348-349), 14-15 (1982)*
- 9
Ivo Maroević: Sisak, grad i graditeljstvo, Muzej Sisak, Ogranak Matice hrvatske Sisak, Sisak 1971.
- 10
Ivo Maroević: Život i djelo arhitekta Ive Zemljaka, zbornik "Iz starog i novog Zagreba", V, Muzej grada Zagreba, 229-254, 1974.
- 11
Ivo Maroević: Omladinski centar u Zagrebu - kompromis s prošlosti, Čovjek i prostor, 11 (416), 10-12 (1987)
- 12
Neven Mikac: Prema "novoj figuraciji" u hrvatskoj arhitekturi, Arhitektura, 196-199 (XXXIX), 22-26 (1986)
- 13
Tomislav Odak: Novi regionalizam Mihajla Kranjca, Čovjek i prostor, 5 (362), 18-19 (1983)
- 14
Tomislav Odak: Hrvatska arhitektonska alternativa 1945-85, Arhitektura, 196-199 (XXXIX), 31-101 (1986)
- 15
Antoaneta Pasinović: Elektra u Zagrebu ili repatica sedmog desetljeća, Arhitektura, 178/179, Zagreb 1981.
- 16
Vinko Penezić: Milan Šosterić, nagrada Viktor Kovačić za 1987. godinu, Čovjek i prostor, 7-8 (424-425), 14-15 (1988)
- 17
Tema o Plečniku, više autora, Sinteza, 65, 66, 67, 68, 9-76 (1984)
- 18
Marco Pozzetto: La scuola di Wagner 1894-1912, katalog izložbe, 1979.
- 19
Krešimir Rogina: Tajderov prijelaz u bečku fazu stvaranja, Čovjek i prostor, 12 (405), 6-11 (1986)
- 20
Neven Šegvić: Arhitektura u Hrvatskoj 1945-1985, Arhitektura, 196-199 (XXXIX), 102-290 (1986)
- 21
Edo Šen: Arhitekt Viktor Kovačić, mapa-monografija, Zagreb, 1927.
- 22
Dragomir Vlahović: Novi dvorec v severozahodnem delu Hrvaške ali hiša s šestimi enakimi prostori arhitekta Ivana Crnkovića na natečaju Shinkenchiku na Japonskem, Sinteza, 69, 70, 71, 72, 151-157 (1985).
- 23
Zlatko Ugljen, katalog retrospektivne izložbe, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb 1987.